

De neutrale staat,
het bijzonder onderwijs en de
multiculturele samenleving

De neutrale staat, het bijzonder onderwijs en de multiculturele samenleving

Rede uitgesproken door

Prof. dr. P.B. Cliteur

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar
in de encyclopedie van de rechtswetenschap
aan de Universiteit van Leiden op 28 mei 2004

Mijnheer de rector magnificus, zeer gewaardeerde toehoorders,

Hoe zou het menselijk samenleven eruit zien zonder de staat? De Britse filosoof Thomas Hobbes was daar duidelijk over: “Solitary, poor, nasty, brutish, and short.”¹ Iedereen heeft er baat bij dat aan de oorlog van allen tegen allen in de natuurtoestand een einde komt. Daarom moeten wij een deel van onze bevoegdheden overdragen op een centraal gezag, een “staat”. Dat centrale gezag kan dan de orde en rust handhaven op het grondgebied.

Sinds de 17^e eeuw waarin Hobbes dit inzicht formuleerde, maar eigenlijk ook al eerder, staat de verhouding van staat en samenleving ter discussie. Hoeveel mag de staat aan zich trekken? Moet de staat zich inlaten met het armenbestuur? Hoever mag de staat interveniëren in de samenleving?

Vandaag wil ik een bepaald aspect van de verhouding tussen staat en samenleving nader verkennen. Ik wil de vraag beantwoorden: hoe zou de staat zich moeten opstellen in wat wordt genoemd “de multiculturele samenleving”?

Dat wij leven in een multiculturele samenleving zal ik daarbij als gegeven aannemen. Meer dan voorheen het geval was worden we geconfronteerd met culturele, religieuze en ideologische verschillen tussen burgers. Met name in de grote steden kan men dat merken. Een samenleving waarin dat het geval is noemen we ook wel “multicultureel” of “pluriform”.

Welnu, wat betekent de multiculturele samenleving precies voor de staat?

Een veelgehoord antwoord op deze vraag wil ik vandaag nader analyseren. Dat antwoord is dat een multiculturele *samenleving* ook vraagt om een multiculturele *staat*. De staat zou meer dan tot nu toe gebruikelijk is zich moeten “openstellen” voor multiculturaliteit en pluriformiteit.²

De discussie over dit onderwerp kristalliseerde zich met name uit rond kledingvoorschriften in situaties waarin een soort van uniformen gedragen worden: in het leger, bij de politie en bij de rechterlijke macht. In zekere zin speelt een analoge problematiek bij het openbaar onderwijs. Zou de multiculturele samenleving niet van ons vergen dat we ook in de rechterlijke macht het dragen van keppeltjes, tulbanden en hoofddoekjes moeten gaan gedogen?

Overall in Europa wordt deze discussie gevoerd,³ maar misschien nog wel het meest pregnant in Frankrijk. En het zijn met name de Franse uitgangspunten die ik vandaag iets nader zal belichten en beoordelen op hun toepasbaarheid in de Nederlandse situatie.

Ik doe dat om drie redenen.

Waarom dit onderwerp?

De eerste is dat bij een bespreking van de Franse staatsconceptie in relatie tot multiculturaliteit het om een onderwerp gaat dat enige bekendheid geniet. U heeft daar al iets over gehoord of gelezen. U heeft daarover waarschijnlijk ook al een opinie, al is deze nog zo vaag.

De tweede reden is dat ik u vandaag iets duidelijk moet maken over het vak “encyclopedie van de rechtswetenschap”. Wat mag dat in hemelsnaam betekenen? Een encyclopedie heeft u in de kast staan of op de PC tegenwoordig. Er bestaat kennelijk ook een “encyclopedie van de rechtswetenschap”, zult u gedacht hebben. Dat zal wel gaan om een soort van woordenboek waarin je kunt opzoeken wat de betekenis is van juridische vaktermen. Maar hoe kan je daarin hoogleraar worden, moet u hebben gedacht?

U bent “warm”, om maar even aan te sluiten bij het bekende kinderspelletje, maar nog niet gloeiend heet. Warm bent u omdat de encyclopedie van de rechtswetenschap de pretentie heeft een totaalvisie te geven over alles wat aan de orde is binnen de rechtswetenschap. Ik ben dus, als het goed is, de minst gespecialiseerde hoogleraar aan de rechtenfaculteit. Of, zo kan je het ook zeggen, ik ben gespecialiseerd in het algemene.

Het woord “encyclopedie” gaat terug op een Grieks woord dat “kring” betekent en daarin zit ook het woord “paideia” verscholen. De encyclopedie heeft iets met vorming en opvoeding te maken. De pretentie van het vak encyclopedie is dat je een jurist alleen maar goed vormt wanneer je hem of haar ook iets meegeeft van de andere wetenschappen uit de kring der wetenschappen.⁴ Dat doe ik dus.

Hoe ik dat doe, dat kan ik het beste laten zien. Vandaag doe ik dat aan de hand van de Franse beginselen die handelen over de neutraliteit van de staat. Vanzelf blijkt dan wel dat je bij de bespreking daarvan stuit op allerlei vragen die met andere disciplines te maken hebben en die ik zou willen aanduiden als “encyclopedisch”.

De derde reden dat ik mijn keuze heb laten vallen op die Franse beginselen is dat het onderwerp nauw aansluit bij het onderzoeks-programma waarvan ik coördinator ben. Het gaat om het thema sociale cohesie en multiculturaliteit. Een nieuwbenoemde hoogleraar moet ook enig inzicht geven in het terrein van de wetenschap waaraan hij zich de komende tijd wil wijden.

Aan het werk dus.

Het rapport van de commissie-Stasi

Laat ik beginnen met een bekende, ik geef toe, enigszins versleten uitspraak van Pascal. Die luidt als volgt: “Drie breedtegraden naar het Noorden gooien heel de jurisprudentie omver, een meridiaan bepaalt de geldende waarheid; na enkele jaren veranderen de meest fundamentele wetten”.⁵

Met name die breedtegraden die de jurisprudentie omver gooien zijn hier van belang. Jurisprudentie. In het Frans staat: “jurisprudence”. Het woord “jurisprudence” is meerduidig, want het kan zowel de “wetenschap van het recht” betekenen als ook het “geheel van rechterlijke uitspraken”. Maar voor beide geldt: de breedtegraden gooien ze helemaal omver. Als we gaan kijken hoe men in Frankrijk de taak van de staat opvat in relatie tot de multiculturele samenleving, dan worden we geconfronteerd met totaal andere opvattingen dan die in Nederland vigerend zijn. Onlangs heeft men zich in Frankrijk opnieuw bezonnen op de taak van de staat in een multiculturele samenleving. Dat is gebeurd door een commissie onder leiding van Bernard Stasi. De commissie-Stasi heeft op 11 december 2003 een rapport aangeboden aan de Franse president Chirac onder de titel “Laïcité et République”. Dit rapport geldt als uitgangspunt voor het herijken van de beginselen volgens welke de Franse staat wil omgaan met de multiculturele samenleving.

“Laïcité” en republiek dus. De republiek staat voor een goed functionerende democratie.⁶ En wat is nodig voor zo’n goed functionerende democratie? Men antwoordt: “laïcité”. In het Nederlands is dat nog het beste te vertalen met: de neutraliteit van de staat in religieuze en politiek-ideologische aangelegenheden. Voor de staat geldt: “Hij mag geen enkele geestelijke of religieuze macht bevoorrechten.”⁷

De Fransen trekken dus uit het gegeven van de multiculturele samenleving helemaal niet de conclusie dat ook de staat multicultureel moet worden. Integendeel, zij zeggen: juist in een multiculturele samenleving, een samenleving met grote culturele en religieuze verschillen, moet de staat zo veel mogelijk - als ik het zo mag zeggen - “a-cultureel” worden en in ieder geval “a-religieus”.

In een systeem dat zich laat inspireren door de beginselen van de “laïcité” geldt voor de staat een belangrijke norm, namelijk dat de staat geen enkel credo oplegt.⁸ Typerend voor de “laïcité” is dus dat het geen *anti-religieuze* houding is (“elle s’interdit toute approche anti-religieuse”). Het betekent alleen dat de staat op dit terrein niets te zoeken heeft.

De koele receptie van het rapport-Stasi in Nederland

Ik zeg niets teveel, denk ik, wanneer ik constateer dat de bevindingen van de commissie-Stasi in Nederland een uiterst koele ontvangst ten deel is gevallen. Ik ken eigenlijk maar twee uitzonderingen. De eerste is de filosoof Herman Philipse die overigens ook door de commissie gehoord is en in het rapport genoemd wordt.⁹ Spreek uit: Erman Filieps. De tweede uitzondering is de columnist Sylvain Ephimenco. In Trouw publiceerde hij een krachtig pleidooi voor de neutrale staat.¹⁰

Maar verder heeft bij mijn weten iedereen de Franse beginselen in Nederland afgewezen.

Naar mijn idee ten onrechte. Er zit in de aanbevelingen van de commissie-Stasi veel behartigenswaardigs, ook al zijn deze nog zo onwelkom in de Nederlandse polder.

Laten we allereerst constateren dat het hier een intellectueel indrukwekkende en consistente visie betreft. Dat ligt ook voor de hand, als je de samenstelling van de commissie in ogenschouw neemt. De commissie telde - inclusief de rapporteur - twintig leden, waaronder zeer vooraanstaande deskundigen op het terrein van zowel godsdienst als ook de "laïcité". Men treft de namen aan van Mohammed Arkoun,¹¹ Jean Baubérot,¹² Régis Debray,¹³ Gilles Kepel,¹⁴ Henri Pena-Ruiz¹⁵ en Alain Touraine.¹⁶ Deze schrijvers hebben allemaal uitvoerig geschreven over het onderwerp.

Wanneer je met zo'n commissie aan de gang gaat krijg je natuurlijk een heel ander rapport dan wanneer je - zoals in Nederland gebruikelijk is - belangengroeperingen laat bepalen hoe zij de zaak graag geregeld willen zien.

Het resultaat van het werk van de commissie-Stasi is, als ik dat met eigen woorden zou mogen samenvatten, precies omgekeerd aan het multiculturalisme dat in Nederland zo lang de toon heeft gezet. Nederland is de afgelopen jaren meegegaan met de multiculturalistische logica dat een multiculturele samenleving ook om een multiculturele staat vraagt. Maar dat is niet juist. Een multiculturele samenleving vraagt om een neutrale staat. Men kan het ook zo zeggen: naarmate de tegenstellingen in de samenleving groter worden moet de staat zich steeds neutraler gaan opstellen. De staat moet namelijk geloofwaardig zijn als arbiter die boven de partijen staat. De neutrale staat is daarom een noodzakelijk complement op de multiculturele samenleving.

Zoals gezegd, de bevindingen van de commissie-Stasi zijn in Nederland hautain van de hand gewezen. Het grootste deel van de commentaren die in Nederland op het rapport van de commissie gegeven zijn, leed overigens aan ernstige misverstanden. Een paar daarvan wil ik met name noemen.

Als eerste is daar de hardnekkige mythe dat het idee van de neutrale staat blijk zou geven van een negatieve houding tegenover religie. Nu kan men natuurlijk elk verzet tegen een theocratie *per definitie* duiden als verzet tegen religie. Maar dat lijkt mij tendentieuze taalgebruik.

Het is ook vanuit het oogpunt van een eerlijke debatstrategie unfair om de voorstanders van een neutrale staat aan te spreken op hun vermeende atheïstische motieven. Voor sommigen zal gelden dat zij hun voorkeur voor een neutrale staat combineren met atheïsme of agnosticisme, maar noodzakelijk is dat zeker niet. De staatsrechtgeleerde Erik Jurgens kan geheel trouw blijven aan zijn christelijke achtergrond en toch consistent de beginselen van de neutrale staat omarmen.¹⁷ Het ideaal van de neutrale staat is niet noodzakelijk verbonden met de wereldbeschouwing van een atheïst of agnost. De pretentie van het Franse systeem is dat dit uiteindelijk in het voordeel is van joden, christenen, moslims, boeddhisten, hindoes en humanisten. En ook de aanhangers van natuurgodsdiensten zijn er beter mee af.

Een tweede bezwaar dat hier veel gehoord werd over het werk van de commissie-Stasi is dat de Nederlandse volksaard of de Nederlandse geschiedenis zich tegen een dergelijke rigoureuze scheiding van kerk en staat zou verzetten. De Franse staatstraditie is een andere dan de Nederlandse, hoort men wel.

Nu is het ongetwijfeld juist dat het Nederlandse systeem en de Nederlandse traditie verschillen van de Franse. Ook de Nederlandse geschiedenis heeft, zoals bekend, een geheel andere loop genomen dan de Franse.¹⁸ Maar men kan sterk betwijfelen of dit zoveel betekenis moet hebben voor het beoordelen van de merites van het ideaal van de neutrale staat. De problemen op het gebied van integratie en het goed organiseren van een multiculturele samenleving zijn grotendeels universele problemen geworden. Wij leven in een tijd van globalisering, is al vaak opgemerkt.¹⁹ Dat betekent dat in de westerse industriële samenlevingen men met grofweg dezelfde vragen wordt geconfronteerd. Wij zitten daarbij minder dan ooit vast aan onze eigen geschiedenis. Die kan misschien verklaren waarom bepaalde zaken in Nederland anders zijn geregeld dan in Frankrijk of in Duitsland, maar de geschiedenis is geen keurslijf dat ons determineert in de toekomst dezelfde wegen te bewandelen als wij in het verleden hebben gedaan.

Nederland zou zich dus wel degelijk kunnen laten inspireren door het Franse model van de neutrale staat, als men zou willen. Dat dit niet alleen kan, maar dat daarvoor ook goede redenen zijn, dringt zich op wanneer men zich realiseert wat ons als alternatief wordt voorgesteld: de multiculturele staat.

Laat ik proberen aan te geven hoe die multiculturele staat er volgens zijn aanhangers uit zou moeten zien.

De multiculturele staat

Kenmerkend voor de multiculturele staat is dat niet het menselijke individu het belangrijkste referentiepunt vormt, maar de sociale groep. Typerend is bovendien dat deze groepen niet op basis van vrijwilligheid zijn geformeerd, zoals een tennisvereniging of een maatschappij ter bevordering van de letteren en kunsten, maar op basis van etnische en religieuze criteria.²⁰ Kinderen wordt op jonge leeftijd geleerd dat hun primaire identiteit niet ligt bij het abstracte staatsburgerschap, maar bij de groep waarvan zij door afstamming of religieuze gezindte deel uitmaken. De loyaliteit aan de groep gaat ook boven de loyaliteit aan de nationale samenleving waarvan men deel uitmaakt.²¹

Zoals gezegd: de staatsconceptie die de multiculturalisten voor ogen staat is niet de neutrale staat, maar de pluriforme staat. Het ventileren van religieuze en politieke partijdigheid binnen het staatsapparaat wordt geaccepteerd als onvermijdelijk voortvloeiend uit grondrechten en mensenrechten. Vaak wordt het beroep daarop ook aangemoedigd. De partijdigheid of schijn van partijdigheid die dit introduceert in de overheidsdienst wil men compenseren door ook de leden van concurrerende groeperingen gelijke toegang tot de openbare dienst te verlenen. Zo zouden de verschillende politieke en religieuze groeperingen elkaar “in evenwicht moeten houden”. Soms noemt men die evenwichtssituatie zelfs “neutraal”. Deze nieuwe vorm van “neutraliteit” zou te verkiezen zijn boven de oude vorm.²²

Het is duidelijk dat op die manier een heel ingewikkeld quota-systeem zou moeten worden ontwikkeld om in allerlei functies waar voorheen de gewone neutraliteit het uitgangspunt vormde nu een proportioneel uitgebalanceerde pluriformiteit te realiseren. Maar de problemen blijven natuurlijk gewoon bestaan. Een islamitische justitiabele die voor het hekje staat en een rechter met een keppeltje aantreft kan alleen maar denken “pech gehad”. Hetzelfde geldt voor een joodse justitiabele die een vrouwelijke rechter ziet met een hoofddoekje op.

Van de twee naties naar de twee staten

In de 19^e eeuw werd gesproken over de “two nations”, die van de armen en die van de rijken, tussen welke “there is no intercourse and sympathy”.²³ In geheel Europa lijken we op dit moment te worden geconfronteerd met de

“twee staten”. Het gaat om twee geheel verschillende staatsconcepties. Het Franse concept, het idee van de neutrale staat. En het multiculturele concept, waarbij neutraliteit is opgegeven en vervangen door een min of meer uitgebalanceerde pluriformiteit.

Ook kan men onderkennen dat in één land voor bepaalde delen van het overheidsapparaat de ene staatsopvatting domineert en voor andere delen van het overheidsapparaat de andere. In Nederland vigeert voor de rechterlijke macht nog steeds de neutrale staatsidee. De poging om met een beroep op mensenrechten hier de mogelijkheid tot het dragen van religieuze tekenen te introduceren, heeft schipbreuk geleden op een assertieve minister van justitie²⁴ en een politieke meerderheid die niet toe was aan het introduceren van multiculturalisme binnen de rechterlijke macht. Maar in het openbaar onderwijs, een terrein dat in Frankrijk nog steeds wordt beheerst door de neutrale staatsconceptie, domineert de pluralistische en multiculturalistische staatsconceptie.

De neutrale staat en het onderwijs

Het onderwijs - nergens wordt de strijd tussen de neutrale en de multiculturele staatsconceptie zo hard uitgevochten als op het terrein van het onderwijs.

Ik zal nu geen pleidooi gaan houden voor de afschaffing van het bijzonder onderwijs als strijdig met de Franse beginselen. Wat ik wel wil doen, is het signaleren van een vreemde paradox ten aanzien van dat onderwijs. Die paradox is dat het bijzonder onderwijs een nieuwe vlucht lijkt te maken *juist in een periode waarin de ideologische legitimatie daarvoor volledig gebrekkig is geworden*. Ik zal uitleggen wat ik bedoel.

Daarvoor moet ik eerst nog iets zeggen over de Franse opvattingen. Eén van de protagonisten van de neutrale staat, de Franse politiek filosoof Régis Debray, beroept zich bij zijn verdediging daarvan op Condorcet.²⁵ De missie van de school, zei de 18e eeuwse filosoof Condorcet, is om de “rede populair te maken”, opdat geen enkele autoriteit, geen enkel geloof, hoe eerbiedwaardig ook, het vrije onderzoek kan frustreren (“libre examen”).²⁶ Een school waarop niemand, ook de docent niet, een ander kan dwingen te denken zoals hij zelf doet, noemt Debray een “*école laïque*”.²⁷

Hij onderscheidt de lekenschool nadrukkelijk van de “atheïstische school”. “*Laïque*” staat tegenover klericaal. De school moet niet door de kerk worden gedomineerd. Maar dat maakt de lekenschool nog niet atheïstisch. Wie zich in een bepaalde context afzijdig houdt van God, is niet noodzakelij-

kerwijs tegen. Men kan daarom ook heel goed gelovig zijn en toch de leken-school omarmen.

Helaas wordt dat in een cultuur die het geloof in neutraliteit, onpartijdigheid en objectiviteit heeft verloren in toenemende mate miskend. Een standpunt is *altijd partijdig*, denken vele mensen tegenwoordig. Het lekendom of de “laïcité” is ook een “bepaald soort geloof”, zij het van een seculiere geaardheid, zegt men dan.²⁸

De woorden van Debray en van Condorcet glijden daarom van velen af als water van een zwanenhals. Dat lijkt mij een niet gering maatschappelijk probleem. In een multiculturele samenleving is namelijk grote behoefte aan een bemiddelende instantie tussen de rivaliserende groepen. Die bemiddelende instantie, de staat in ons geval, kan niet anders dan neutraal zijn. Een partijdige arbiter is ongeloofwaardig. Als onpartijdigheid van de staat een hersenschim is, is de multiculturele samenleving tot mislukken gedoemd.

Nu is het natuurlijk onmogelijk te redeneren met mensen die het ideaal van objectiviteit en onpartijdigheid niet erkennen. Elke argumentatie *vooronderstelt* deze maatstaven. De tegenstanders van neutraliteit en onpartijdigheid verstrikken zichzelf in de paradox dat zij je met de ratio proberen voor te rekenen dat de ratio niet het laatste woord kan hebben. Als zij consistent zouden zijn, zouden zij geen enkele poging meer ondernemen om hun gesprekspartners met argumenten tegemoet te treden. Waarom zou je immers? Objectiviteit is toch niet mogelijk.

Maar laat ik terugkeren naar de Franse beginselen om te beoordelen wat deze betekenen voor: (a) het bijzonder onderwijs, dat wil zeggen: onderwijs dat wordt gegeven op basis van een godsdienstige overtuiging en (b) wat ik maar noem: “bijzondere wetenschap”, dat wil zeggen: wetenschapsbeoefening op basis van een godsdienstige overtuiging.

Voor confessioneel onderwijs en confessionele wetenschap zijn *au fond* drie rechtvaardigingen te geven. Twee slechte en één goede, zoals zal blijken.

De eerste rechtvaardiging voor bijzonder onderwijs: wetenschap op basis van de religie

De *eerste* en meest principiële rechtvaardiging voor confessioneel onderwijs en confessionele wetenschapsbeoefening, is ongetwijfeld dat een intrinsieke band zou moeten en kunnen worden geconstrueerd tussen godsdienst enerzijds en onderwijs en wetenschap anderzijds. In zekere zin betreft het hier een voor de hand liggend idee. De meeste godsdiensten verschaffen ons immers niet alleen feitelijke informatie over een leven na dit leven of een

leven voor dit leven, maar zij geven ook informatie over de wijze waarop de wereld in elkaar zit. Zo leidde men in de 16^e eeuw uit bijbelpassages af dat het heliocentrisch wereldbeeld niet zou kloppen.²⁹ De filosoof Ludovico delle Colombe vatte de bezwaren tegen het wereldbeeld van Galilei beknopt samen. Staat niet in Psalm 104 overduidelijk: “Gij grondde de aarde op haar zuilen, onwrikbaar, eeuwig van duur”? Onwrikbaar dus. Wordt niet in 1 Kronieken 16 vers 30 gezegd: “De wereld staat vast en zij wankelt niet”?³⁰

Uit deze passages uit de Heilige Schrift werd afgeleid dat de nieuwe astronomische opvattingen die de zon in het middelpunt van het universum plaatsten, met de aarde daarom heen draaiend, niet juist konden zijn.

De reactie van de protestanten op het wereldbeeld waarbij de aarde van zijn voetstuk leek te worden gestoten was overigens niet minder afwijzend dan die van de katholieken. Luther vroeg zich af wie die gek was die de hele astronomie op zijn kop wilde zetten. Jozua had de zon stilgezet. Hoe zou dat kunnen als die zon helemaal niet draaide?³¹

De reactie die wij tegenwoordig geneigd zijn te geven wanneer wij kennisnemen van het conflict tussen de astronomie en de theologie in de 17^e eeuw is dat men toen heel naïeve opvattingen had over interpretatie. Wij denken nu - wijs geworden door relativistische interpretatietheorieën - dat we woorden alles kunnen laten betekenen wat we willen.³² Je moet die bijbelpassages helemaal niet letterlijk nemen, zeggen wij wereldwijs.

Maar die argumenten kende men in de tijd van Galilei ook al. De genoemde Ludovico Delle Colombe was zich al bewust van het pleidooi dat velen houden voor een niet-letterlijke lezing van de Schrift. Hij gaf daarop de volgende reactie: waar men de schrift letterlijk *kan* verstaan, daar *moet* men dat ook doen. Daarover waren alle theologen het eens, meende hij.³³

In de 19^e eeuw zou, zoals bekend, de controverse tussen de geopenbaarde waarheid van de bijbel en de bevindingen van empirisch onderzoek zich herhalen naar aanleiding van Darwins evolutietheorie.³⁴

Waren dit ongelukkige voorbeelden?

Nu waren dit misschien ongelukkige voorbeelden van de manier waarop de relatie tussen godsdienst en wetenschap zou kunnen worden geconstrueerd. Zoals het met Darwin en met Galilei gegaan is, zó moet het niet, zullen voorstanders van het bijzonder onderwijs en de confessionele wetenschapsbeoefening ongetwijfeld zeggen. Maar als dit verkeerde voorbeelden zijn van de wijze waarop de relatie tussen wetenschap en religie geconstrueerd is, dan maakt ons dat nieuwsgierig naar *goede* voorbeelden. Dat wil zeggen: voor-

beelden waaruit zou blijken dat de godsdienst de wetenschap tot inzichten kan brengen waarop de wetenschap langs eigen weg niet zou zijn gekomen.

Misschien vindt u dit een tendentieuze vraag. Maar toch, zou *deze vraag* niet eigenlijk gesteld moeten worden als het bijzonder onderwijs en “bijzondere wetenschapsbeoefening” niet op louter willekeur zijn gestoeld?

Strikt genomen zou toch de Vrije Universiteit in Amsterdam of de Katholieke Universiteit in Nijmegen (binnenkort Radbouduniversiteit) de pretentie moeten hebben betere rechtswetenschap of betere biologie te bedrijven dan geschiedt aan de universiteit van Leiden of die van Groningen. Als tussen die twee soorten van wetenschapsbeoefening geen enkel verschil bestaat, geen rangorde van beter en minder goed - dan kan je die godsdienst als basis toch net zo goed weglaten?

Van tijd tot tijd wordt overigens nog steeds de pretentie uitgesproken dat religie tot waarheden kan komen die de waarheid van de wetenschap te boven gaan althans deze kunnen aanvullen. En dat gebeurt bepaald niet alleen in orthodoxe kring. Integendeel zelfs. Die pretentie is bijvoorbeeld aanwezig bij de Parijse hoogleraar arabistiek Mohammed Arkoun, die ook in Nederland geen onbekende is omdat hij enige tijd een leerstoel heeft bezet aan de universiteit van Amsterdam. De vrijzinnige moslim Arkoun zegt dat religie een bron kan zijn van “waarheid”, zoals met wetenschap het geval kan zijn. Arkoun geeft aan “tegenwicht” te willen bieden aan wat hij noemt “de mentaliteit die de wetenschap als de bron der dingen ziet en daarmee een onderscheid maakt tussen de wetenschappelijk vastgestelde *zekerheden* van de rede en het geloof met zijn *onzekerheden*, verbeeldingen, verdichtingen, mythologieën en andere gebreken, die met name door de religie in stand worden gehouden.” Volgens Arkoun moeten religies “geherwaardeerd worden als cognitieve systemen die nog altijd een belangrijke rol spelen in de werking van onze intellectuele en gevoelsmatige vermogens.”³⁵

Dit is een opvallend standpunt. Niemand zal ontkennen dat religies een belangrijke rol kunnen spelen in de werking van onze “gevoelsmatige vermogens”. Maar kan men stellen dat religies een cognitieve functie kunnen hebben, zoals met de wetenschap het geval is? Dat is een opmerkelijke claim.

Men hoeft niet in een “sciëntistische verlichtingswaan”³⁶ te verkeren of de “droom der rede” te dromen of van de Verlichting een soort van “fundamentalisme” te maken om hiertegen bezwaren aan te tekenen, lijkt mij. De pretentie dat de religie waarheden kan aandragen die met de wetenschap in strijd kunnen komen, vormde tenslotte de basis van het conflict tussen religie en wetenschap dat een groot deel van de wetenschapsgeschiedenis tussen de 16^e en de 19^e eeuw heeft bepaald.³⁷

Voorzover dit het christendom betreft behoort die strijd grotendeels tot het verleden. En sinds die tijd is het in toenemende mate onduidelijk geworden hoe die relatie tussen religie en wetenschap precies zou liggen. Het is eigenlijk een merkwaardige historische paradox dat de bekostiging van het Nederlands bijzonder onderwijs uit algemene middelen dateert uit het begin van de 20ste eeuw, juist de periode waarin het duidelijk was geworden dat de religie *niet in staat was* tot het doen van uitspraken over de natuurlijke werkelijkheid.

Nu weet ik wel: men hoort tegenwoordig vaak dat wetenschap en religie niet met elkaar *in conflict behoeven te komen*, omdat zij een verschillende taal spreken.³⁸ Maar het argument dat de religie geen obstakel vormt voor de wetenschap kan men toch moeilijk als een argument zien voor de stelling dat daartussen een intrinsieke relatie zou bestaan. Je gaat ook geen universiteiten oprichten gelieerd aan een bepaalde vorm van sportbeoefening, omdat sport geen obstakel vormt voor de wetenschap.

Daarmee vervalt - als ik het goed zie - de eerste rechtvaardiging voor bijzonder onderwijs en bijzondere wetenschapsbeoefening.

De tweede rechtvaardiging voor bijzonder onderwijs: waardenoverdracht op basis van de religie

Dat brengt ons op een *tweede* rechtvaardiging voor bijzonder onderwijs en bijzondere wetenschapsbeoefening. Die zou daarin gezocht kunnen worden dat vele instellingen van wetenschap ook instellingen van onderwijs zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor de universiteiten. En onderwijs betekent niet alleen de overdracht van cognitieve zaken, maar ook van waarden en normen. Die waarden en normen zijn vaak religieus geïnspireerd.

Ook dat kan niet worden ontkend. Maar net als met de relatie tussen religie en wetenschapsbeoefening het geval is, plaatst ook de relatie tussen religie en moraal ons voor enorme problemen.

Het eerste punt is een principiële kwestie: die van de rechtvaardiging van de moraal. Hoe kan moraal worden gerechtvaardigd? Stel een vader zegt: "Ik heb mijn dochter lief, want dat is voorgeschreven in mijn heilig boek." Hoe goed is dat argument voor vaderliefde? Is moraal *noodzakelijk* verbonden met godsdienst? Kan moraal adequaat worden rechtvaardigd door te verwijzen naar een goddelijke bron, een openbaring, een god of zelfs maar een religieuze traditie?³⁹

Die vraag wordt bevestigend beantwoord door vele theïsten. Het goede is goed, omdat God ervoor gekozen heeft. Het is niet goed in zichzelf en wordt daarom door God gekozen.

De eerste is de heteronome positie: de goddelijke wil staat centraal, de moraal is daarvan een afgeleide.

Het tweede is de autonome positie: de zedelijkheid staat centraal en die is ook voor God de norm.⁴⁰

Voor de aanhangers van de zedelijke autonomie is de vorst der hemelen een constitutionele vorst, gebonden aan de moraal. Maar is dat aanvaardbaar vanuit de zuivere theïstische premissen?

Mij lijkt van niet.⁴¹ Niet de autonome positie, maar de heteronome lijkt mij consistent vanuit het theïstisch godsbeeld dat jodendom, christendom en islam gemeenschappelijk hebben. Maar die heteronome positie is ook voor velen onnavolgbaar tegenwoordig.⁴² Ik herhaal: welke vader heeft zijn kinderen lief omdat God het voorschrijft?⁴³ Die heteronomie is niet in de laatste plaats een probleem voor gelovigen.⁴⁴

Laat ik nu wat u misschien ervaart als filosofische spitsvondigheden even terzijde schuiven om aandacht te vragen voor een meer praktisch probleem met de religieus gefundeerde ethiek die een legitimatiegrond is voor bijzonder onderwijs. Dit praktisch probleem heeft te maken met de sociale cohesie in de samenleving, een belangrijk onderdeel van het Leidse onderzoeksprogramma sociale cohesie en multiculturaliteit. Tot voor kort maakte niemand zich daar zorgen over. Je maakte je zorgen over de verstikkende eenheid, over het conformisme.⁴⁵ Ik herinner mij de boeken van Erich Fromm uit de jaren zestig. Hoe lang lijkt dat niet geleden. Tegenwoordig is de vraag of de samenleving niet uit elkaar valt. Niet de orde, maar de anarchie is het probleem. En in die historische fase is het stimuleren van religieuze en etnische pluriformiteit misschien niet de meest verstandige overheidsstrategie. Religie stimuleert immers cohesie *binnen* de groep, zelden cohesie *tussen de groepen*.⁴⁶

Precies hier ligt weer een sterk punt van de Franse beginselen, zoals uiteengezet door de commissie-Stasi. De commissie-Stasi bepleit de opvoeding tot staatsburger. De sociale cohesie in de samenleving kan alleen maar in stand blijven wanneer men zich oriënteert op de Republiek, niet wanneer men op staatskosten wordt opgevoed om zich primair te richten op het cultiveren van de eigen etnische en religieuze identiteit. De Amerikaanse historicus Arthur Schlesinger typeerde het multiculturalistisch ideaal heel treffend als "the disuniting of America".⁴⁷

Ook die tweede legitimatiegrond voor bijzonder onderwijs, de veronderstelde relatie tussen religie en moraal, is dus onder de huidige omstandigheden problematisch geworden.

De derde rechtvaardiging voor bijzonder onderwijs: de organisatievorm maakt ouder-participatie mogelijk

Blijft over een *derde* rechtvaardiging voor het religieus gefundeerd onderwijs. En dat is dat het kwalitatief goed functioneert. Geen enkele tegenstander kan dat ontkennen. Tegelijkertijd moet worden onderkend dat die kwaliteit niets te maken heeft met de twee principiële en inhoudelijke rechtvaardigingsgronden die we zoëven hebben behandeld, namelijk (a) de intrinsieke band tussen geloof en wetenschap en (b) de noodzakelijke relatie tussen geloof en moraal.

Die kwaliteit van het bijzonder onderwijs schuilt in een volslagen contingente factor. Contingent is namelijk dat de wijze waarop het bijzonder onderwijs georganiseerd is, veel invloed van ouders mogelijk maakt. Het is gewoon de *organisatievorm* die kennelijk goed bevalt.

Strikt logisch gezien was het mogelijk geweest dat het bijzonder onderwijs in handen van de staat zou zijn geweest en het openbaar onderwijs een bestuursvorm had gekend die tegenwoordig wordt aangetroffen bij het bijzonder onderwijs, een onderwijsvorm met veel ouderparticipatie dus.

We verkeren daarmee in de paradoxale situatie dat de twee inhoudelijke rechtvaardigingen voor bijzonder onderwijs grote averij hebben opgelopen, terwijl het element van de keuzevrijheid ferm overeind staat. Het bijzonder onderwijs is tegenwoordig vooral *als keuze* gerechtvaardigd.

Naar mijn idee zouden de uiterst magere argumenten die wij tegenwoordig kunnen mobiliseren voor het bestaan van bijzonder onderwijs ons tot een zekere bescheidenheid moeten brengen bij het beoordelen van de Franse principes.

Omdat het bijzonder onderwijs alleen als organisatievorm gelegitimeerd is, mag het als ironie van de geschiedenis worden gezien dat juist op dit moment het bijzonder onderwijs een nieuwe impuls dreigt te krijgen van de zijde van de derde theïstische godsdienst die institutioneel zijn vleugels aan het uitslaan is, namelijk de islam. En dat op dit terrein ook weinig geleerd is van het verleden mag daaruit blijken dat zelfs een vrijzinnige moslim als Mohammed Arkoun denkt dat religie geherwaardeerd moet worden als een cognitief systeem dat een belangrijke rol speelt in de werking van onze intellectuele vermogens.

Nu geef ik toe: dit zijn postmoderne formuleringen van Arkoun waarbij nooit helemaal valt vast te stellen wat zij precies betekenen (*als zij al iets betekenen*),⁴⁸ maar geruststellend zijn deze passages toch niet. Immers een flirt met de gedachte dat religie ons kennis oplevert over hoe de wereld in elkaar zit, een

soort van kennis die nog eens wordt gecontrasteerd met de kennis die de wetenschap oplevert, zou namelijk betekenen dat een weg die doodlopend is gebleken bij jodendom en christendom nu door de derde theïstische godsdienst, de islam, opnieuw dreigt te worden bewandeld.⁴⁹ En het lastige aan dit dilemma is, dat onze oriëntatie op gelijke behandeling en keuzevrijheid ons eigenlijk de argumenten uit handen slaat om deze doodlopende weg voor anderen te verbieden. Iedereen heeft recht op zijn eigen doodlopende weg.

Nu moeten we bedenken dat het christendom tweeduizend jaar heeft nodig gehad om erachter te komen dat wetenschap beter gedijt wanneer géén relatie wordt gelegd met geloof. Hetzelfde geldt voor de stelling dat moraal beter kan worden ontkoppeld van godsdienst. Voor de ethiek geldt zelfs dat het pas sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw gemeengoed is geworden dat moraal het beste kan worden losgemaakt van godsdienst.⁵⁰

Sommige filosofen stemt dat optimistisch. Zo schrijft de Britse filosoof Derek Parfit dat “de geschiedenis van de ethiek nog maar net begonnen is”.⁵¹ Sommigen, zegt Parfit, geloven dat in de ethiek geen vooruitgang kan worden geboekt, maar hijzelf gelooft daar niets van. Er zijn nog maar heel weinig ethici die van een niet-religieuze ethiek hun levenswerk hebben gemaakt, zegt hij. In de meeste beschavingen hebben mensen geloofd in één of in meerdere goden. Slechts een kleine minderheid was ongelovig of kwam daarvoor uit. Bovendien: diegenen die ongelovig waren, hebben vaak de consequenties van een goddeloze levenshouding voor de ethiek niet verder doorzocht. Boeddha en Confucius hebben dat misschien gedaan en “a few Ancient Greeks and Romans”. Maar dat zijn uitzonderingen gebleven.⁵² Pas sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw is een niet-religieuze ethiek serieus tot ontwikkeling gekomen. “Compared with the other sciences, Non-Religious Ethics is the youngest and the least advanced,” zegt Parfit.⁵³ En juist daarom valt hier nog veel vooruitgang te boeken. Met de toenemende secularisatie zal de ethiek zich van de godsdienst gaan bevrijden, net zoals eens gebeurd is met de natuurkunde en met de biologie, meent hij.

U begrijpt dat als je je vertrekpunt maar bescheiden genoeg neemt er altijd reden is voor optimisme. Vanuit een bepaalde toestand geredeneerd is elke verandering een vooruitgang. Maar ik moet zeggen dat het perspectief van Parfit mij ook wel een beetje bedrukt. De islam is haar loopbaan zes eeuwen later begonnen dan het christendom. Als de islam net zo veel tijd krijgt (en nodig heeft) om tot het inzicht te komen waartoe het christendom in deze tijd gekomen is, namelijk dat wetenschap en moraal beter gedijen zonder godsdienst, dan hebben we nog zes eeuwen voortwandelen op die doodlopende weg voor de boeg.

Ik heb stille hoop dat het zo lang niet hoeft te duren. Ik hoop dat de nieuwe islamitische zuil zich veel sneller de beginselen van de “laïcité” of de neutrale staat zal eigen maken dan bijvoorbeeld de katholieke kerk gedaan heeft. Maar of die hoop realistisch is - dat laat ik graag aan anderen over om te beoordelen.

Conclusie

Ik kom tot een afronding.

Dames en heren, ik had mij voorgenomen mij met het onderwerp van de multiculturele samenleving en religie even niet in te laten. Maar hier, nu we toch even onder elkaar zijn in een academische context en onder het presidium libertatis van deze universiteit, heb ik het toch maar aangedurfd.

Als u het hier besprokene maar niet verder vertelt.

Ik hoop dat ik u een beeld heb gegeven van het vak encyclopedie van de rechtswetenschap. Je kunt dat op twee manieren doen. Ik had u uitvoerig kunnen vertellen wat het vak inhoudt, wat de onderverdelingen zijn, wie daaraan bijdragen heeft geleverd en welke die bijdragen zijn. Maar je kunt ook laten zien hoe het werkt: encyclopedie in actie.

Ik heb vandaag het laatste gedaan.

Daarbij kan ik mij voorstellen dat u straks, wachtend in de rij om mij te feliciteren, tegen elkaar zegt: “tjonge-jonge, wat een normatief verhaal. Is dat wel wetenschap? Het waren allemaal *meningen*. Over de multiculturele samenleving. Over integratie. Over het onderwijs. Over de wetenschap. Over de neutrale staat. Over de ontwikkeling van godsdiensten. Maar daar kan je toch ook heel anders tegen aan kijken?”

En dat klopt, dames en heren, daar kan je heel anders tegen aan kijken. Dat zeg ik mijn studenten ook altijd. Dat ik het vak zo gepresenteerd heb en niet anders, heeft twee redenen.

Dat je ook in de wetenschap zo van mening kunt verschillen over belangrijke zaken weerspiegelt de stand van zaken in de samenleving. Er staat heel veel niet meer zo vast. Alle onderwerpen die ik hier besproken heb zijn sterk in beweging. Daarover worden ferme debatten gevoerd. Het zou pure misleiding zijn te doen voorkomen dat daarover veel onbetwiste wetenschappelijke informatie zou zijn over te dragen. Wat studenten moeten leren, is over die zaken te reflecteren en zelf een gefundeerd oordeel te ontwikkelen.

Ik geloof dat rechtenstudenten meer dan gebruikelijk is moeten leren het perspectief van de *wetgever* in te nemen.⁵⁴ Dat wil zeggen: normatief redene-

ren vanuit een onzekere beginsituatie. Wat zij heel veel geleerd hebben in het verleden, is het perspectief aan te nemen van de *rechter*, de situatie dus waarin we te maken hebben met wetgeving en jurisprudentie die al veel informatie geven over hoe de wereld in elkaar zit.

Tot zover mijn visie op het vak encyclopedie.

Ik heb de encyclopedische benadering vandaag toegepast op het onderwerp van de neutrale en de multiculturele staat. En daarvan is het resultaat dat de taak van de staat in een multiculturele samenleving geen andere is dan de taak van een staat in een “gewone” samenleving. De staat doet aan rechtsbedeling. De staat lost conflicten op. De staat treedt op als hoedster van het algemeen belang.

Wat ik hier heb gedaan is het houden van een pleidooi voor een gewone democratische rechtsstaat.⁵⁵

Nu zal men misschien zeggen: wat is daar zo bijzonder aan? Niets, in beginsel. Ware het niet dat die “gewone democratische rechtsstaat” tegenwoordig aan alle kanten onder druk staat. Velen *denken* dat die democratische rechtsstaat zou moeten worden geherformuleerd in het licht van nieuwe eisen die daaraan te stellen zijn. De eisen van het multiculturalisme. Ik ontken dat. De enige concessie aan veranderingsdrift die ik zou willen doen, is stellen dat ten aanzien van de democratische rechtsstaat een ideaal in ere zou moeten worden hersteld, dat tegenwoordig ten onrechte bekritiseerd wordt: het ideaal van de neutrale staat.

Daarbij kunnen wij inspiratie putten uit de traditie van de “*laïcité*” van de Fransen. Wat de Fransen naar mijn idee heel scherp hebben gezien is dat een tegenwoordig wijdverbreide opvatting op een ernstig misverstand berust. Die wijdverbreide opvatting is dat de multiculturele samenleving van ons vergt dat ook de staat steeds meer multicultureel wordt. Dat is niet alleen een ernstige denkfout, maar het omgekeerde daarvan herbergt een diepe waarheid. Die waarheid is dat juist naarmate de samenleving meer multicultureel wordt, de staat steeds meer neutraal zal moeten worden. De grootste protagonisten van de multiculturele samenleving zouden daarmee eigenlijk ook de grootste voorstanders van de neutrale staat moeten zijn.

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Aldus Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Edited by Richard Tuck, Cambridge University Press, Cambridge 1996 (1651), dertiende hoofdstuk.
- 2 Die stelling wordt onder andere verdedigd door: Gray, John, *Two Faces of Liberalism*, Polity Press, Cambridge 2000.
- 3 Zie voor de details over dit punt het hoofdstuk over hoofddoeken in: Cliteur, Paul, *Moderne Papoea's*. Dilemma's van een multiculturele samenleving, De Arbeiderspers, Amsterdam - Antwerpen 2002, pp. 89-109 en: Nieuwenhuis, A.J., "Tussen laïcité en AWGB. Hoofddoek en openbaar onderwijs in Frankrijk, Duitsland, Nederland en onder het EVRM", in: *NJB*, 18 april 2004, pp. 937-943.
- 4 Zie over de geschiedenis van het begrip: Rijk, L.M. de, "Van Enkyklios paideia naar Encyclopedie", in: *Wijsgerig Perspectief*, 25 (1985/5)-6, pp. 168-176. Voor de geschiedenis van de encyclopedie van de rechtswetenschap: Jansen, C.J.H., *Van Kemper tot Hamaker*. Een onderzoek naar de encyclopedie van het recht in de negentiende eeuw, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1990 en Jansen, C.J.H., *Van Struycken tot Telders*. Een onderzoek naar de inleiding tot de rechtswetenschap in de eerste helft van de twintigste eeuw, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1992. Standpuntbepalingen van drie generaties encyclopedisten vindt men bij: Zevenbergen, Willem, *Formeele encyclopaedie der rechtswetenschap als inleiding tot de rechtswetenschap*, Gebr. Belinfante, 's-Gravenhage 1925; Eikema Hommes, H.J. van, "Encyclopedie der rechtswetenschap en algemene inleiding tot de rechtswetenschap", in: *NJB*, 1976, p. 1258; Witteveen, W.J., "Inleiding tot de encyclopedie", in: *NJB*, 28 maart 1991, pp. 509-516.
- 5 "Trois degrés d'élévation du pôle renversent toute la jurisprudence, un méridien décide de la vérité; en peu d'années de possession, les lois fondamentales changent". Zie: Pascal, *Pensées*, Fragment 294 (editie Brunschvicg).
- 6 Zie: Gauchet, Marcel, *La religion dans la démocratie*. Parcours de la laïcité, Gallimard, Paris 1998 en Kaltenbach, Jeanne-Hélène & Tribalat, Michèle, *La République et l'islam*. Entre crainte et aveuglement, Gallimard, Paris 2002. Heel beknopt, maar toch illustratief is ook: Debray, Régis, *La République expliquée à ma fille*, Éditions du Seuil, Paris 1998 ; iets uitvoeriger van dezelfde schrijver : Debray, Régis, *Ce que nous voile le voile*. La République et le sacré, Gallimard, Paris 2004.
- 7 Zie voor het standpunt van de commissie-Stasi: *Laïcité et République*, Rapport au Président de la République, Commission présidée par Bernard Stasi, La Documentation française, Paris 2004. Een zeer korte samenvatting van enkele delen van het rapport verscheen in: "Weg met de hoofddoek, davidster en kruis", in: NRC Handelsblad, 13 december 2004. Omdat het rapport in een andere opmaak ook op internet te vinden is citeer ik geen pagina's.
- 8 "L'État n'impose ni ne contraint; il n'y a ni credo obligé, ni credo interdit."
- 9 Met zijn artikel: Philipse, Herman, "Stop de tribalisering van Nederland", in: NRC Handelsblad, 27 september 2003.

- 10 Zie Ephimenco, Sylvain, “Weg met de hoofddoek”, in: Trouw, 21 februari 2004.
- 11 Bolkestein, Frits & Arkoun, Mohammed, *Islam en democratie*. Een ontmoeting, Contact, Amsterdam / Antwerpen 1994.
- 12 Baubérot, Jean, *Histoire de la laïcité en France*, Presses Universitaires de France, Paris 2000.
- 13 Debray, Régis, *Ce que nous voile le voile*. La République et le sacré, Gallimard, Paris 2004 en van dezelfde schrijver het reeds genoemde *La République expliquée à ma fille*.
- 14 Kepel, Gilles, *Jihad*. Expansion et déclin de l’islamisme, Gallimard, Paris 2000.
- 15 Pena-Ruiz, Henri, *La Laïcité*, Textes choisis, GF Flammarion, Paris 2003.
- 16 Touraine, Alain, *Pourrons-nous vivre ensemble?*, Fayard, Paris 1997.
- 17 Jurgens, Erik, “Bevalt het hoofddoekje?”, in: *NJCM-Bulletin*, jrg. 24 (1999), nr. 7, pp. 900-901; Jurgens, Erik, “Het recht op onpartijdige ambtenaren”, in: Trouw, 12 juli 2001.
- 18 Vooral historici beklemtonen dit punt. Zie: Bank, Jan, “Islamitisch onderwijs kan hier goed werken”, in: NRC Handelsblad, 22 december 2003. Bank schrijft: “De Franse verkenning van Nederland leert ons opnieuw het verschil kennen tussen de Franse staatstraditie en de Nederlandse. En dat heeft onvermijdelijk gevolgen voor het denken over oplossingen in het vraagstuk van de nationale integratie van nieuwkomers.” De liberale pleidooien voor meer staatsinvloed op het onderwijs omschrijft Bank als “eigenlijk tegen de eigen traditie”. Nu mag dat zo zijn, kan men antwoorden, maar wat zegt ons dat? Tradities kunnen toch veranderen? We zijn toch niet voorbeschikt om altijd dezelfde wegen te bewandelen die we in het verleden hebben gekozen? Zie ook mijn antwoord op de kritiek van de historicus Jan Dirk Snel in: Cliteur, Paul, *God houdt niet van vrijzinnigheid*, Bert Bakker, Amsterdam 2004, p. 353.
- 19 Zie: Gray, John, *False Dawn*. The Delusions of Global Capitalism, Granta Books, London 2002 (1998), p. 14; Legrain, Philippe, *Open World*. The Truth about Globalization, Abacus, London 2002, p. 4; Tomlinson, John, *Globalization and Culture*, Polity, Blackwell, Cambridge 2000 (1999), p. 2 en Singer, Peter, *One World*. The Ethics of Globalization, Yale University Press, New Haven & London 2002.
- 20 Die in de islamitische cultuur overigens min of meer samenvallen. Zie: Kurpershoek, Marcel, *Wie luidt de doodsklok over de Arabieren?*, Meulenhoff, Amsterdam 2001, p. 77 die schrijft dat religie in het Midden-Oosten niet een kwestie van iemands eigen overtuiging is. Het heeft niets te maken met persoonlijke zieleroerselen en overpeinzing. “In het Midden-Oosten is religie zoiets als etnische identiteit. Je wordt ermee geboren en daaraan ontrouw te worden staat gelijk aan verraad.” De meest spectaculaire illustratie van dit gegeven is natuurlijk nog steeds de Affaire-Rushdie. Zie daarover: Pipes, Daniel, *The Rushdie Affair*. The Novel, the Ayatollah, and the West, Second Edition with a postscript by Koenraad Elst, Transaction Publishers, New Brunswick (USA) and London (UK) 2003 en Tibi, Bassam, *Im Schatten Allahs*. Der Islam und die Menschenrechte, Ullstein, Düsseldorf 2003, p. 184.

- 21 Min of meer kritische opmerkingen over deze multiculturele benadering van staatsburgerschap vindt men ook bij: Waldron, Jeremy, "Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative", in: *University of Michigan Journal of Law Reform*, Vol. 25, 1992, pp. 751-793; Schlesinger, Arthur, Jr., *The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural Society*, Revised and Enlarged Edition, W.W. Norton & Company, New York London 1998 (1991); Moller Okin, Susan, *Is Multiculturalism Bad for Women?* With Respondents, edited by Joshua Cohen, Matthew Howard, and Martha Nussbaum, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1999; Moller Okin, Susan, "Feminism and Multiculturalism: Some Tensions", in: *Ethics*, July 1998 (108), pp. 661-684; Couwenberg, S.W., *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, Damon, Budel 2004.
- 22 Dit geschiedt in een overigens behartigenswaardig artikel van: Goldschmidt, J.E., "Gelijkheid als fundamenteel recht; de spanning tussen gelijke behandeling en sociale cohesie in een veranderende samenleving", in: P.B. Cliteur & H.-M.Th. Ten Napel, red., *Rechten, plichten, deugden*, Ars Aequi Libri, Nijmegen 2003, pp. 97-115. Zij onderscheidt tussen "open neutraliteit" en "gesloten neutraliteit". De conceptie van de neutrale staat zoals door mij omlind wordt door Goldschmidt getypeerd als "gesloten neutraliteit".
- 23 Zie Benjamin Disraëli in *Sybil*, hier aangehaald bij: Wilson, A.N., *The Victorians*, Hutchinson, London 2002, p. 67.
- 24 Zie: "Minister Korthals: rechters en griffiers dienen ter zitting geen uiting te geven aan persoonlijke opvattingen of overtuigingen", in: *NJB*, 14 september 2001, pp. 1592-1594; Kamerstukken 2001 - Aangangsel van de Handelingen nr. 1652.
- 25 Condorcet, *Cinq Mémoires sur l'instruction publique*, Présentation, notes, bibliographie et chronologie par Charles Coutel et Catherine Kintzler, GF-Flammarion Paris 1994 (1791).
- 26 "Chez Condorcet, l'école instruit pour que chacun devienne son propre éducateur, capable en toute chose de consulter sa raison", schrijven Coutel en Kintzler (p. 13). De opvoeding van Condorcet is niet alleen cognitief georiënteerd: "Condorcet unifie les apprentissages: s'instruire et se cultiver contribuent à l'estime de soi et à l'amour de l'humanité." Zie Condorcet, *Cinq Mémoires sur l'instruction publique*, p. 12.
- 27 Debray, *La République expliquée à ma fille*, p. 43. Natuurlijk betekent het ook niet dat op geen enkele wijze aandacht voor religie zou mogen bestaan. Voorlichting over de grote wereldgodsdiensten blijft als een vorm van cultuurgeschiedenis belangrijk. Zie voor de wijze waarop Debray zich dat voorstelt: Debray, Régis, *Le Feu Sacré. Fonctions du religieux*, Fayard, Paris 2003; Debray, Régis, *Dieu, un Itinéraire. Matériaux pour l'histoire de l'Éternel en Occident*, Odile Jacob, Paris 2001.
- 28 Zie voor deze suggestie: Gray, John, *Al Qaeda and what it means to be modern*, Faber and Faber, London 2003 en Buijs, Govert, "De zielen van Europa", in:

- Trouw, 8 mei 2004 die schrijft dat de ervaring van de seculariteit zelf een religieuze ervaring is en geen seculiere. Ik heb dat wel eens “semantisch kerstenen” genoemd. Als je eerst de gehele menselijke ervaringswereld *per definitie* als “religieus” proclameert is natuurlijk vervolgens alles wat door mensen ervaren wordt “religieus” van aard. Wat vele tegenstanders van de neutraliteit in hun standpuntbepaling ook lijkt te beheersen is ongeloof in het idee van neutraliteit als zodanig. Elk standpunt is altijd partijdig. Neutraliteit bestaat niet. Objectiviteit evenmin. Ook in de rechtswetenschap is deze visie dominant aanwezig. Zie daarover: Rosati, Connie S., “Some Puzzles about the Objectivity of Law”, in: *Law and Philosophy*, 2004 (23), pp. 273-323 en Mahoney, Jon, “Objectivity, Interpretation, and Rights: A Critique of Dworkin”, in: *Law and Philosophy*, 2004 (23), pp. 187-222.
- 29 Zie: Shea, William R., & Artigas, Mariano, *Galileo in Rome. The Rise and Fall of a Troublesome Genius*, Oxford University Press, Oxford 2003, p. 27.
- 30 Zie voor andere passages, Shea & Artigas, O.c., p. 27.
- 31 Calvijn en Melanchton waren niet minder afwijzend Zie: Russell, Bertrand, *Religion and Science*, Oxford University Press, London New York Toronto 1935, p. 23.
- 32 Zie daarover: Young, R.V., *At War with the Word. Literary Theory and Liberal Education*, ISI Books, Wilmington, Delaware 1999; Eagleton, Terry, *Literary Theory. An Introduction*, Blackwell, Cambridge (Mass.) / Oxford 1983.
- 33 Shea & Artigas, O.c., p. 27.
- 34 Het onderwerp van mijn oratie in Delft. Zie: Cliteur, Paul, *Darwin, dier en recht*, Boom, Amsterdam 2001, 116 pp. en verder: White, Michael, & Gribbin, John, *Darwin. A Life in Science*, Simon & Schuster, London etc. 1995, p. 219 e.v.
- 35 Bolkestein en Arkoun, *Islam & Democratie*, p. 34.
- 36 Zie Sorell, Tom, *Scientism. Philosophy and the Infatuation with Science*, Routledge, London and New York 1991; Midgley, Mary, *Science as Salvation. A Modern Myth and its Meaning*, Routledge, London and New York 1992. Verstandig lijken mij nog altijd de opvattingen van: Passmore, John, *Science and Its Critics*, Duckworth, London 1978.
- 37 Zie daarover: White, A.D., *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, Twee delen, Dover Publications, New York 1960 (1896); Kurtz, Paul, *Science and Religion. Are they compatible?*, Prometheus Books, Amherst, New York 2003. Interessant is ook nog altijd: Russell, Bertrand, *Religion and Science*, Oxford University Press, London New York Toronto 1935.
- 38 Dat is de stelling van: Gould, Stephen Jay, *Rocks of Ages. Science and Religion in the Fullness of Life*, Random House, London 2002 (1999).
- 39 Een heldere discussie daarover vindt men bij: Peterson, Michael L., and VanArragon, Raymond J., *Contemporary Debates in Philosophy of Religion*, Blackwell, Malden / Oxford / Carlton 2004, pp. 290-315.
- 40 Zie Kretzmann, Norman, “Abraham, Isaac, and Euthyphro: God and the Basis of Morality”, in: Eleonore Stump and Michael J. Murray, eds., *Philosophy of Religion. The Big Questions*, Blackwell, Malden / Oxford 2001 (1999), pp. 417-429.

- 41 Mijn eigen standpunt is het meest bepaald door: Nielsen, Kai, *Ethics without God*, Revised Edition, Prometheus Books, Buffalo, New York 1990.
- 42 Zie daarover: Rachels, James, "God and Human Attitudes", in: *Religious Studies*, 7 (1971), pp. 325-37, reprinted in: Rachels, James, *Can Ethics Provide Answers? And Other Essays in Moral Philosophy*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc. Lanham, Boulder, New York, London 1997, pp. 109-123.
- 43 Zie ook: Hartmann, N., *Ethik*, Dritte Auflage, Walter de Gruyter, Berlin 1949 (1925), p. 66 e.v. waar hij de relatie tussen religie en moraal bespreekt. Religie is vaak een vindplaats voor moraal geweest, zegt Hartmann, maar daaruit "folgt nicht, dass die Moral dieser Träger unbedingt bedürfte. Prinzipiell sind ihre Inhalte vielmehr durchaus herauslösbar aus der mythisch-religiösen Einkleidung". Waar het in de ethiek om gaat, is "heraushebbarkeit der ethischen Inhalte" uit de religieus-mythische aankleding. Dat is niet alleen iets dat voor de filosoof van belang is, maar het past in de cultuurontwikkeling in het algemeen. Hartmann formuleert het als volgt. "Eine solche Heraushebung gibt es nicht nur prinzipiell für die philosophische Betrachtung, sondern auch im Leben als einen tatsächlichen, ständig fortschreitenden Differenzierungsprozess des Geistes". Onze tijd staat midden in dat proces, schrijft Hartmann. Want tot het wezen van het waardenbewustzijn behoort de religieuze aankleding niet.
- 44 Zoals voor de bisschop van Edinburgh, "primus of the Scottish Episcopal Church" en "Gresham Professor of Divinity" in London: Holloway, Richard, *Godless Morality. Keeping Religion out of Ethics*, Canongate, Edinburgh 1999.
- 45 Zie het derde deel van *On Liberty* in: Mill, John Stuart, *Three Essays. On Liberty* (1859), *Representative Government* (1861), *The Subjection of Women* (1869), Oxford University Press, Oxford New York Toronto Melbourne 1975.
- 46 Zie daarover: Haight, James A., *Holy Hatred. Religious Conflicts of the '90s*, Prometheus Books, Amherst, New York 1995; Juergensmeyer, Mark, *Terror in the Mind of God. The Global Rise of Religious Violence*, Third Edition, Revised and Updated, University of California Press, Berkeley / Los Angeles / London 2003; Cook, David, "The Implications of 'Martyrdom Operations' For Contemporary Islam", in: *Journal of Religious Ethics*, 2004 (32), pp. 129-151.
- 47 Schlesinger, Arthur, Jr., *The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural Society*, Revised and Enlarged Edition, W.W. Norton & Company, New York London 1998 (1991).
- 48 Waaraan men kan twijfelen. Zie: Gellner, Ernest, *Postmodernism, Reason, and Religion*, Routledge, London and New York 1992; Gellner, Ernest, *Reason and Culture, The Historic Role of Rationality and Rationalism*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA 1992; Searle, John R., "Rationality and Realism, What is at stake?", in: *Daedalus*, Journal of the American Academy of Arts and Sciences, Fall 1993, Vol. 122, nr. 4, pp. 55-83.
- 49 Zie: Jansen, Hans, *Het nut van God*, De Arbeiderspers, Amsterdam / Antwerpen 2001, p. 238: "Moderne moslims geloven tegenwoordig in meerderheid dat - mits op de juiste manier gelezen - de koran verwijzingen bevat naar de moderne

wetenschappen en technologie, en daar in ieder geval op geen enkele manier mee in strijd is.” Immers in koran 16:89 staat: “en Wij hebben de Schrift op u nedergezonden tot een verduidelijking van alle ding.” Deze laatste woorden, zegt Jansen, betekenen dat ook inderdaad “de koran verwijzingen bevat naar letterlijk alles, dus ook naar bijvoorbeeld tanks, vliegtuigen, kunstmanen, raketten, bacteriën, computers en ruimtevaart” (p. 239).

- 50 Hoewel natuurlijk de poging die relatie te leggen nog steeds wordt ondernomen. De jaargangen van het *Journal of Religious Ethics* manifesteren echter duidelijk hoe vertwijfeld die exercitie tegenwoordig verloopt. Zie bijvoorbeeld: Hauerwas, Stanley, “Between Christian Ethics and Religious Ethics. How Should Graduate Students Be Trained?”, in: *Journal of Religious Ethics*, 2003 (31), pp. 399-412.
- 51 Parfit, Derek, *Reasons and Persons*, Clarendon Press, Oxford 1984, pp. 453-454.
- 52 Dat lijkt mij overigens wel wat kras geformuleerd. Zie voor een overzicht van het pagane gedachtegoed uit de oudheid: Freeman, Charles, *The Closing of the Western Mind. The Rise of Faith and the Fall of Reason*, William Heineman, London 2002 en Murray, Gilbert, *Five Stages of Greek Religion*, Watts & Co., London 1935; Murray, Gilbert, *Hellenism and the Modern World*, George Allen & Unwin, London 1953; Murray, Gilbert, *Stoic, Christian and Humanist*, C.A. Watts & Co. LTD, George Allen & Unwin, London 1946 (1940).
- 53 Parfit, O.c., p. 453.
- 54 Zie het pleidooi van Jeremy Waldron voor een “Jurisprudence of Legislation”, in: Waldron, Jeremy, *Law and Disagreement*, Oxford University Press, Oxford 1999, p. 1: “There are many of us, and we disagree about justice. That is, we not only disagree about the existence of God, and the meaning of life; we disagree also about what count as fair terms of co-operation among people who disagree about the existence of God and the meaning of life.”
- 55 Een min of meer verwante opvatting over de rechtsstaat vindt men bij: Ellian, Afshin, “Leve de monoculturele rechtsstaat”, in: NRC Handelsblad, 1 december 2002: “De grondwet kan nooit een multicultureel karakter hebben, anders zou hij niet kunnen functioneren als het kader waarbinnen mensen, afkomstig uit verschillende rechtsordes en rechtsculturen, hier naast elkaar kunnen leven.” En bij: Zoethout, C.M., “Does the Multicultural Society Require New Human Rights? An Appeal to the Ideal of Constitutional Democracy”, in: Arend Soeteman, ed., *Pluralism and Law*, Proceedings of the 20th IVR Congress Amsterdam 2001, ARSP Beiheft Nr. 90, pp. 44-53.